

В. В. МАЛІКОВ, канд. іст. наук, старший викладач, НТУ «ХПІ»

ВЗАЄМОДІЯ МІЖ МУЗЕЄМ І ВІДВІДУВАЧЕМ: БРИТАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються основні принципи, форми і засоби взаємодії між музеєм і відвідувачем в сучасній Великій Британії. Автор проводить аналіз теоретичних настанов і практичної діяльності британських музеїв для виявлення такого досвіду, котрий буде можливо і корисно застосувати в українських реаліях. Відкритість і рівність у доступі до музею для всіх категорій відвідувачів з найрізноманітнішими потребами, антропоцентризм, формування відносин співпраці з відвідувачем і партнерства з місцевими громадами і соціальними організаціями мають стати фундаментальними принципами роботи сучасного музею.

Ключові слова: музей, музеєзнавство, відвідувач, досвід, виставка, співробітники музею, співпраця, партнерство.

Вступ. Нові соціальні реалії початку XXI століття, розширення кола предметів культурної спадщини, поява нових типів музейних установ та розвиток «нового музеєзнавства» спонукають до переосмислення ролі музею у сучасному українському суспільстві та його взаємодії з людиною. Адже становлення інформаційного суспільства в Україні супроводжується посиленням конкуренції з боку ЗМІ та мультимедійних ресурсів мережі Інтернет у процесі пізнання навколишнього світу. Перед музеєм постала проблема пошуку принципово нових і до того ж різноманітних способів комунікації з відвідувачем. Попри хронічний брак фінансування, нестачу кваліфікованих кадрів та інших ресурсів для динамічного розвитку вітчизняні музеї почали процес трансформації й визначення власного місця у новій культурній дійсності. Звернення сучасного українського суспільства до євроатлантичного вектору розвитку обумовлює й залучення відповідного досвіду в музейній справі. Найпоказовішим у цьому плані є участь низки вітчизняних музеїв у такій міжнародній акції як «Ніч музеїв» впродовж останніх 7–8 років. Українські музеї за часів незалежності мають безпосередній досвід взаємодії з європейськими й міжнародними інституціями у сфері музейництва, проте налагодження постійної і всеохоплюючої співпраці все ще залишається справою майбутнього. Тому залучення теоретичних досягнень британського музеєзнавства, так само як і вивчення практичної діяльності сучасних музеїв Великої Британії визнається актуальним для розвитку музейної справи в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні дослідники, звертаючись до стану музейництва в європейських країнах та США, зосереджують свою увагу переважно на нормативно-правових, фінансово-

© В. В. Маліков, 2015

економічних, організаційних та інституційних аспектах функціонування музеїв та колективів їх співробітників. При цьому вони найчастіше вдаються до компаративістики, порівнюючи стан та умови розвитку музеїв, оцінюючи закордонні практики у музейній справі з точки зору прийнятності їх в українських реаліях та пропонуючи шляхи і засоби втілення нововведень у вітчизняну музейну справу. Означений ґрунтовний підхід демонструє, зокрема, А. В. Панченко [7].

До таких досліджень належить і праця І. В. Іванюти та Т. І. Шпараги [2]. Дослідниці наголошують на потребі модернізації музейної справи в Україні та корисності вивчення організації музейної справи у Франції, яка спрямована на популяризацію регіонів країни, використання потенціалу музеїв для розвитку культурного туризму. Певне місце у статті приділено й питанням побудови стійкої взаємодії між музеєм і відвідувачем [2, с. 551]. Зокрема, вказується на засоби залучення відвідувачів до музею. Усе більше музеїв Франції пропонують вільний вхід, зокрема студентам і вчителям: частка безкоштовних відвідувань сягнула вже 42 % їх загальної кількості за рік. Окрім того, у французьких музеях працюють студії для учнів, де останні мають можливість не лише оглянути експозиції, але й займатися конструюванням, живописом, малюванням.

С. В. Муравська проводить порівняльний аналіз особливостей та проблем фінансування музеїв в Україні та закордоном [6]. Зокрема, вона звертає увагу на університетський музейний центр Великої Британії, який має вирішувати проблеми вкрай обмежених ресурсів, а водночас певної кризи визнання своєї цінності для університетів і суспільства загалом. А запорукою успішного розвитку таких музеїв дослідниця вважає плідну співпрацю їх персоналу з адміністрацією у питаннях наукових досліджень, навчання та залучення коштів [6, с. 161, 164]. Подібний підхід демонструє і дослідження Б. А. Івченко. Необхідними для розвитку Харківського історичного музею визнається запозичення світового досвіду з цілеспрямованої маркетингової діяльності, якою б займався окремий підрозділ, репрезентація музею в мережі Інтернет та ЗМІ. Це допоможе отримати відповіді на питання про сучасні потреби і запити суспільства щодо висвітлення минулого музейними засобами, зрозуміти перспективи та інтелектуальні запити на майбутнє задля формування більш ефективної освітньої та експозиційної роботи [3, с. 241–242].

Згідно з твердженням Т. Миронової, дослідження світового досвіду організації музейної справи є важливим завданням для розуміння соціокультурної діяльності вітчизняних музеїв, що характеризується відносною активізацією різних груп населення в ній, багатоманітністю відповідних видів і форм творчості [4, с. 160]. Позитивну динаміку такого розвитку демонструє, наприклад, Музей етнографії й народного промислу у Львові, який відрізняється й взаємовигідною тривалою співпрацею з Чехією,

Польщею та іншими європейськими країнами [1].

Осмисленню принципів комунікації музею з особистістю та суспільством присвячена праця О. М. Сошнікової [8]. Дослідниця висвітлює питання експериментальних пошуків музейних співробітників у побудові сучасної експозиції з відчутними впливами постмодернізму, включення її у мінливе соціокультурне життя, а також форми комунікації музею із відвідувачем та необхідні для цього засоби. Сам музей розглядається як комунікативний простір, котрий забезпечує стійкий контакт публіки з культурою за посередництвом експозиції та інформаційних технологій.

Дослідження комунікації між музеєм та відвідувачем проводять вже багато років, зокрема, і співробітники Дніпропетровського історичного музею [5]. Проблематика, методика і результати їхніх досліджень корелюють до певної міри із аналогами в сучасних британських музеях. Зокрема, це стосується вивчення динаміки, стимулів і мотивації відвідування музею, виявлення інтересів, потреб різних категорій відвідувачів, особливостей впливу музейної експозиції та її експонатів на людину, для чого організуються психологічні й соціологічні дослідження. У результаті формується системний комплексний підхід, який передбачає єдність теорії і практики, наступність, доступність та міцність знань, активність, наочність, науковість й інші принципи діяльності музею.

Метою цього дослідження є виявлення таких основних принципів, форм та засобів взаємодії відвідувача і музею в сучасній Великій Британії, які є придатними до застосування у вітчизняній музейній справі.

Матеріали і результати дослідження. Вирішення поставленого дослідницького завдання передбачає як теоретичне осмислення нових підходів до ролі музею в британському суспільстві, так і опис й аналіз безпосереднього втілення цих підходів у діяльності деяких музеїв Великої Британії нашого часу.

Раймон де ла Роча Мілле слушно розрізняє два підходи щодо музейної справи. Першим є просвітницька концепція культурного розвитку й системи мистецтв, започаткована у XVIII столітті й спрямована на популяризацію і сприяння поступу мистецтва. А другим підходом є антропологічна концепція культури, вироблена у XX столітті, за якої зусилля соціально-гуманітарних наук спрямовані на включення музеїв у суспільство з метою надати демократичну репрезентацію культурному розмаїттю в ньому [10, с. 1]. Усвідомлення музею, як важливого соціального інституту, котрий є засобом культурного обміну, розвитку взаєморозуміння й співробітництва між народами, нині є загальноприйнятим у світовій спільноті.

Прикладом музею з давніми традиціями (відкритий у середині XIX століття) і водночас такого, що динамічно розвивається, є музей New Walk у Лестері [12]. Ставши перед потребою модернізації для залучення більшої кількості і різних категорій відвідувачів, ця установа продемонструвала

здатність змінюватися. Його співробітники у співпраці з адміністрацією, вченими, іншими музеями змогли сформулювати спільне бачення мети діяльності музею та розробити принципи його перетворення. Місією музею є вселити пристрасть до навчання і надихнути на любов до міста Лестер, а центром уваги стають люди й місце, бо саме через співпрацю з місцевою громадою можна реалізувати поставлену мету. Музей починає сприйматися як установа, що здатна зробити Лестер містом з натхненням до праці і життя в ньому, а також його відвідування туристами, тобто здатна долучитися до розвитку міста. Музей надихає до творчості, відкриваючи можливості пережити досвід співучасті і співробітництва з ним. Він створює суспільний простір для діалогу, полеміки і прояву активної громадянської позиції, а в експозиціях, заснованих на ідеях, вміщує множинність голосів, точок зору і перспектив, справжній багатоманітний людський досвід. Тож музей завжди має справу не лише з минулим, але й вирішує важливі завдання сучасного суспільства, наголошуючи на провідній ролі культури для повсякденного життя.

Переслідуючи освітні цілі, поширюючи ідеї, покращуючи життя людей і формуючи суспільне благо, музей має бути також і приємним для відвідування місцем. Для цього музей розбудовує співпрацю з усіма місцевими спільнотами, включно з малозабезпеченими людьми й інвалідами, а також взаємодіє на партнерських засадах з широким колом освітніх та соціальних організацій [12, с. 6, 20].

Сучасні британські дослідження переконливо доводять, що музеї здатні бути агентами потужного впливу на здоров'я і добробут особистості та суспільства в цілому. Музейні зібрання є серцевиною такого впливу і можуть використовуватися у різний спосіб: для підняття питання щодо охорони здоров'я, заохочення та зміцнення позитивного образу добробуту і здоров'я людини. При цьому навіть невеликі музеї можуть робити гідний внесок для благополуччя своєї громади на тому ж рівні, що й великі установи. У власних програмах музеї мають спрямовувати зусилля на поширення ідей і впровадження принципів зосередженості на навчанні, підтримки розумової і фізичної активності, встановлення стійких зв'язків зі світом і людьми довкола, вдячності і співучасті у діях щодо надбання нового культурного досвіду. Та й самі місцеві громади мають усвідомлювати важливу роль музеїв у розбудові добробуту [15, с. 43].

Пошук нових відвідувачів, максимальне розширення їх кола та усунення бар'єрів для якомога вільнішого доступу до послуг музею є самостійною проблемою у британській науковій літературі та практичній діяльності музеїв [14; 16]. Вирішення таких завдань сприяє підвищенню суспільної значимості музею, адже робить його важливим учасником політики соціального включення та рівних можливостей для всіх. На думку музеєзнавців, сучасні культурні й освітні виклики музеї здатні гідно зустріти ли-

ше на засадах партнерства і співробітництва. Для партнерів та співучасників своїх проєктів музеї можуть запропонувати можливість побудови особистих, соціальних і культурних ідентичностей, конструювання власного знання та віднаходження способу розповіді своєї історії. Вони пропонують спільну діяльність, сповнену творчістю і вільним польотом фантазії, здобуття знання про культурні відмінності та досягнення впевненості в собі та своїх можливостях. Музеї здатні запропонувати й виразити своє бачення рівних можливостей і рівної участі у суспільстві, створити відповідні безпечні середовища для навчання, котрі можуть сформулювати шлях особистісного зростання, самооцінки та творчості. Вони спроможні допомогти людям поглянути на звичні проблеми під іншим кутом зору, пов'язуючи разом минуле, сучасне і майбутні перспективи. Такий підхід не є чимось кардинально новим, але має стати основоположним для розвитку музеїв з готовністю до гнучкості, мінливості ідей і концепцій, експериментування.

Питання взаємодії школярів і їхніх батьків з освітніми програмами британських музеїв і галерей так само постійно перебувають в центрі уваги британських вчених та оцінюються ними [13]. Для реалізації успішного освітнього проєкту музеєм чи галереєю мистецтв необхідно керуватися інтересами й потребами відвідувачів, співпрацювати із вчителями дітей, пов'язати пропоновану програму з шкільним розкладом та навчальними планами, запроваджувати ефективний маркетинг, приділяти увагу дослідницькій роботі і ретельному плануванню щодо проєкту. Хоч ці завдання є доволі складними, проте їх вирішення дозволяє створити для молоді захоплюючий, осмислений досвід прилучення до культурних цінностей та творчості, а також розширити їхні можливості розуміти і насолоджуватися мистецтвом.

Британські вчені постійно працюють над удосконаленням взаємодії між музеєм і відвідувачем за посередництва експозиції [11; 12; 14; 17]. Вони висувають низку універсальних порад, які допомагають зробити досвід такої взаємодії корисним і захоплюючим для відвідувача. Пропонується надавати відвідувачу ширший вибір щодо рівня освоєння ним експозиції у змістовному й емоційному планах, а також давати простір його уяві та час для осмислення почутого й побаченого. Кожен предмет і кожна розповідь мають подаватися в якомога конкретнішому та повнішому контексті, з урахуванням місця й часу. У центрі уваги експозиції з будь-якої тематики має перебувати людина. Осягнення експозиційного матеріалу повинно відбуватися шляхом глибшого залучення максимально можливого спектру емоцій відвідувача. Створити якомога ширший емоційний досвід у нього допомагають звуки, світло, конструкція будівлі, несподівані речі [17, с. 5–6, 37–38].

Споруджений 2002 року в Англії Імперський військовий музей Півночі пропонує відвідувачам новий тип високо емоційного й сповненого переживаннями драматичного досвіду, в якому історії людей про причини, перебіг і наслідки війни та конфлікту розповідаються за посередництвом

архітектури, образотворчого мистецтва, автентичних предметів, світлин, фільмів і драми. Власний простір і матеріал цього музею нового типу використовується для того, щоб задіяти фізичні відчуття, емоції й почуття відвідувачів. Замість сповненого прославленням і пафосом тріумфу війни пропонуються антропоцентричні розповіді з особливою увагою до індивідуального досвіду переживання війни. Саме таке чуттєве знання сприяє формуванню критичної історичної свідомості відвідувача. [11, с. 5–7]. Архітектурна композиція музею спрямована таким чином, щоб дезорієнтувати та спантеличити відвідувачів, викликати в них відчуття втрати контролю, розгубленості, розірваності і фрагментації дійсності. Хоча при цьому дослідники відзначили й складність розуміння відвідувачами цілей, спрямованості і цінностей музею, їх певної розмитості [11, с. 8–10]. Для того, щоб зрозуміти сенс такої музейної практики потрібно заглибитися в деякі теоретичні аспекти сучасного музеєзнавства у Великій Британії.

Цінним у даному випадку є зауваження Катерини Альбано щодо поширення реалізму в XIX столітті не лише на художню літературу та інші види мистецтва, природознавство та наукову думку, а й на етнографічні музеї, форми знання та демонстрації музейних виставок. Тоді як постмодернізм оскаржує гадану достовірність людського погляду та узагальнюючу перспективу єдиної точки зору на розуміння й конфігурацію дійсності. Така постмодерністська критика докорінно змінює сучасну музейну експозицію. Це створює в просторі музею тривимірні й чуттєві середовища, які часто включають в себе мінливі властивості цифрового веб-мистецтва, котре вводить до виставки можливість її перетворення та непередбачуваність. Виставка наповнюється множинними голосами та точками зору, що перетинаються між собою, в тому числі застосовуючи фотографію, фільми і перформанси. Дослідниця задає слушне питання про те, яким чином можна залучити артикульовану розповідь і відвідувача до такого середовища. Відвідувач музею уподібнюється до пішохода в місті, котрий взаємодіє з просторовим ладом виставки, актуалізує деякі з її просторово-оповідних можливостей, змушуючи їх «існувати», так само як і «виникати». Таке «крокування» виставкою з актуалізацією і артикуляцією її структури та інформації є як індивідуальною, так і соціальною практикою [9, с. 2–3]. Катерина Альбано підтримує теоретичну позицію, згідно з якою чуттєве є підставою як для отримання знань, так і до переживання [9, с. 4], а співробітники сучасного музею намагаються зробити виставку місцем чуттєвого сприйняття й емоційного переживання, так само як і пізнання [9, с. 10].

Висновки. Сучасні музеї у Великій Британії демонструють надзвичайно широкий спектр підходів, методів і засобів у своїй роботі. Проте фундаментом такого різноманіття у засобах презентації музейних зібрань, новаторства у побудові приміщення музею та його експозицій й постійного експериментування, які демонструють співробітники музеїв, є низка принципів їхньої

діяльності, зосередженої на відвідувачеві та його взаємодії з музеєм. Серед таких принципів – відкритість і доступність музею для всіх категорій відвідувачів з найрізноманітнішими потребами, антропоцентризм, формування відносин співпраці музею з відвідувачем і партнерства з місцевими громадами і соціальними організаціями. У своїй взаємодії з музеєм відвідувач має отримати досвід не лише пізнання, а й співучасті і співпереживання, емоційно насичений досвід. Музей створює суспільний простір для комунікації та діалогу, надаючи множинність голосів, точок зору і можливих перспектив, демонструючи всю складність і багатоманітність справжнього людського досвіду. А звернення до постмодерної естетики у конструюванні експозиції, використання інформаційно-комунікаційних технологій, веб-мистецтва є лише засобами для втілення в життя означених принципів.

Список літератури: 1. *Голубець Г.* Виставкова діяльність Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (1992–2011 рр.) / *Г. Голубець* // Народознавчі зошити. – № 3 (105). – 2012. – С. 571–591. 2. *Іванюта І. В., Шпарага Т. І.* Організація музейної справи у Франції та її досвід для України / *І. В. Іванюта, Т. І. Шпарага* // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. – 2014. – Т. 10. – Вип. 2. – С. 549–552. 3. *Івченко Б. А.* Маркетинг і реклама в роботі сучасного музею (з досвіду роботи ХІМ) / *Б. А. Івченко* // Сімнадцять сумцовських читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 239–242. 4. *Миронова Т.* Сучасний український музей – соціальна складова держави / *Т. Миронова* // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія. – 2013. – Вип. 9. – С. 157–163. 5. Музей і відвідувач: методичні розробки, сценарії, концепції. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 148 с. 6. *Муравська С. В.* Особливості фінансування музеїв вищих начальних закладів: історико-компаративний аналіз українського та європейського контексту / *С. В. Муравська* // Праці Центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 21. – С. 155–166. 7. *Панченко А. В.* Музей – центр збереження і репрезентації історико-культурної спадщини краю / *А. В. Панченко* // Сімнадцять сумцовських читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 9–19. 8. *Сошнікова О. М.* Соціокультурний потенціал музейної комунікації / *О. М. Сошнікова* // Сімнадцять сумцовських читання. Матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», Харків, 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 3–8. 9. *Albano C.* Narrating place: the sense of visiting / *Caterina Albano* // *Museum & Society*. – March 2014. – 12(1). – P. 1–13. 10. *De la Rocha Mille, R.* Museums without walls: The museology of Georges Henri Riviere / *Raymond de la Rocha Mille*. – London: City University London, 2011. – 312 p. 11. Developing Imperial War Museum North / *Suzanne MacLeod, Jocelyn Dodd, Tom Duncan*. – University of Leicester, 2014. – 20 p. 12. Establishing a Vision: New Walk Museum and the Story of Leicester. – University of Leicester, 2013. – 29 p. 13. Evaluating Creativity. The Evaluation of the 10 Gallery Education Projects of encompass 2000 / Edited by *Eilean Hooper-Greenhill and Gill Nicol*. – University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries, 2001. – 94 p. 14. Including Museum: Perspectives on Museums, Galleries and Social inclusion / *Jocelyn Dodd and Richard Sandell*. – University of Leicester; Research Centre for Museums and Galleries, 2001. – 134 p. 15. Mind, body, spirit: How museums impact health and wellbeing / *Jocelyn Dodd, Ceri Jones*. – University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), 2014. – 60 p. 16. Museums and Social Inclu-

sion / Eilean Hooper-Greenhill, Richard Sandell, Theano Moussouri, Helen O'Riain. – University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries, 2000. – 60 p. **17.** Prisoners, Punishment and Torture: Developing New Approaches to Interpretation at the Tower of London / Suzanne MacLeod, Richard Sandell, Tom Duncan. – University of Leicester, 2014. – 40 p.

Bibliography (transliterated): **1.** Holubets, H. "Vystavkova diialnist muzeiu etnohrafii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy (1992–2011 rr.)." *Narodoznavchi zoshyty* No. 3 (105). 2012. 571–591. Print. **2.** Ivaniuta, I. V., and T. I. Shparaha. "Orhanyzatsiia muzeinoi spravy u Frantsii ta yii dosvid dlia Ukrainy." *Heopolityka i ekoheodynamika rehioniv* 2014. Vol. 10. Issue 2. 549–552. Print. **3.** Ivchenko, B. A. "Marketynh i reklama v roboti suchasnoho muzeiu (z dosvidu roboty KhIM)." *Simnadtsiati sumtsovski chytannia. Materialy naukovoï konferentsii na temu «Komunikatsiinyi pidkhid u muzeinii spravi yak vidpovid na potreby sotsiumu»*, Kharkiv, 18 kvitnia 2011 r. Kharkiv: Maidan, 2011. 239–242. Print. **4.** Myronova, T. "Suchasnyi ukrainskyi muzei – sotsialna skladova derzhavy." *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia*. 2013. Issue 9. 157–163. Print. **5.** *Muzei i vidviduvach: metodychni rozrobky, stsensarii, kontseptsii*. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2005. Print. **6.** Muravska, S. V. "Osoblyvosti finansuvannia muzeiv vyshchykh nachalnykh zakladiv: istoryko-komparatyvnyi analiz ukrainskoho ta yevropeiskoho kontekstu." *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva* Issue 21 (2012): 155–166. Print. **7.** Panchenko, A. V. "Muzei – tsentr zberezhennia i reprezentatsii istoryko-kulturnoi spadshchyny kraiu." *Simnadtsiati sumtsovski chytannia. Materialy naukovoï konferentsii na temu «Komunikatsiinyi pidkhid u muzeinii spravi yak vidpovid na potreby sotsiumu»*, Kharkiv, 18 kvitnia 2011 r. Kharkiv: Maidan, 2011. 9–19. Print. **8.** Soshnikova, O. M. "Sotsiokul-turnyi potentsial muzeinoi komunikatsii." *Simnadtsiati sumtsovski chytannia. Materialy naukovoï konferentsii na temu «Komunikatsiinyi pidkhid u muzeinii spravi yak vidpovid na potreby sotsiumu»*, Kharkiv, 18 kvitnia 2011 r. Kharkiv: Maidan, 2011. 3–8. Print. **9.** Albano, C. "Narrating place: the sense of visiting." *Museum & Society*. March 2014. 12(1). 1–13. Print. **10.** De la Rocha Mille, R. *Museums without walls: The museology of Georges Henri Riviere*. London: City University London, 2011. Web. 29.05.2015 <<http://openaccess.city.ac.uk/2154/>>. **11.** *Developing Imperial War Museum North*. Edited by Suzanne MacLeod, Jocelyn Dodd, Tom Duncan. University of Leicester, 2014. Print. **12.** *Establishing a Vision: New Walk Museum and the Story of Leicester*. University of Leicester, 2013. Print. **13.** *Evaluating Creativity. The Evaluation of the 10 Gallery Education Projects of encompass 2000*. Edited by Eilean Hooper-Greenhill and Gill Nicol. University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries, 2001. Print. **14.** *Including Museum: Perspectives on Museums, Galleries and Social inclusion*. Edited by Jocelyn Dodd and Richard Sandell. University of Leicester; Research Centre for Museums and Galleries, 2001. **15.** *Mind, body, spirit: How museums impact health and wellbeing*. Edited by Jocelyn Dodd, Ceri Jones. University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries (RCMG), 2014. Print. **16.** *Museums and Social Inclusion*. Edited by Eilean Hooper-Greenhill, Richard Sandell, Theano Moussouri, Helen O'Riain. University of Leicester, Research Centre for Museums and Galleries, 2000. Print. **17.** *Prisoners, Punishment and Torture: Developing New Approaches to Interpretation at the Tower of London*. Edited by Suzanne MacLeod, Richard Sandell, Jocelyn Dodd, Tom Duncan. University of Leicester, 2014. Print.

Надійшла (received) 29.05.2015.